

Research Paper

**Analysing Informal Barriers to Anti-Corruption Efforts in Iran:
The Role of Corruption Culture and Influence Networks**Mohammad Reza Abyari¹ *Mohammad Ali Shahriari²

1. Department of Political Science, Shah.C., Islamic Azad University, Shahreza, Iran

2. Department of Political Science, Bush.C., Islamic Azad University, Bushehr, Iran

DOI: <https://doi.org/10.22034/ipsa.2026.556>

Receive Date: 20 October 2025

Revise Date: 05 January 2026

Accept Date: 21 January 2026

©2021 by the authors, Licensee IPSA, Tehran, Iran. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

Extended Abstract**Introduction**

Administrative and economic corruption in Iran has become a chronic governance challenge. Despite numerous laws, various oversight institutions, and repeated administrative reform plans, corruption continues to reproduce itself in different forms. The persistence and expansion of corruption despite existing formal anti-corruption frameworks indicate that the problem cannot be reduced merely to weak laws or inefficient formal mechanisms. The main issue is why formal anti-corruption policies have failed to achieve sustainable results and how corruption has managed to adapt to legal reforms and reproduce itself.

This study adopts an institutional-cultural perspective, assuming that a significant part of anti-corruption policy failure stems from the dominance of informal institutions over formal ones—institutions that operate through cultural norms, personal relationships, and informal power networks, diverting the path of law enforcement. The importance of this research lies in its focus on informal barriers to fighting corruption, demonstrating why legal reforms without changes in cultural context and power structure fail to achieve desired outcomes, and how understanding these mechanisms can help design more realistic and effective anti-corruption policies.

The research employs the New Institutionalism framework (North, 1990; Helmke & Levitsky, 2006), which distinguishes between formal and informal institutions and emphasizes that the actual performance of political and social systems is more influenced by informal institutions such as norms, values, and personal relationships than by formal laws. The study addresses the main question: How does the interaction between the culture of corruption and influence networks lead to the reproduction of institutional corruption in Iran's governance structure?

Methodology

This research employed a qualitative approach based on the New Institutionalism framework to deeply understand the complex and informal mechanisms of corruption reproduction in Iran. Given the multi-dimensional and sensitive nature of the topic, thematic analysis was used to extract data from interviews and official documents.

*** Corresponding Author:****Mohammad Ali Shahriari, Ph.D.****E-mail:** MA.Shahriri@iau.ac.ir

Data were collected from two main sources. First, semi-structured interviews with 18 experts, and second, analysis of official documents and reports in governance and public oversight. The interviews included questions about corruption experiences in various organizations, the role of public culture in facilitating or combating corruption, and how informal relationships influence decision-making. The target population included governance experts and activists, managers of oversight institutions, investigative journalists, civil activists, and legal experts. Purposive sampling with a snowball approach was used to select individuals with direct or specialized knowledge of Iran's institutional and oversight processes.

The composition of participants was designed to cover diverse perspectives on corruption. Among the 18 interviewees, five were university professors and researchers in public policy and governance, four were former managers or experts in oversight institutions (Supreme Audit Court, General Inspection Organization, Ministry of Economy), three were investigative journalists with experience reporting on corruption cases, four were civil activists from NGOs focused on transparency, and two were public law attorneys and experts. In terms of gender composition, 14 were men and 4 were women. The average interview duration was approximately 75 minutes, and all conversations were conducted with participants' written consent and guaranteed confidentiality.

The second data source comprised official and semi-official documents, including nine parliamentary investigation reports, Transparency International annual reports (2019-2024), and prominent media cases such as Mobarakeh Steel, Bank Sarmayeh, and customs violations. Simultaneous use of these two data sources (interviews and documents) aimed at data triangulation to increase result validity.

For data analysis, Braun and Clarke's (2006) six-phase thematic analysis method was used. Data coding was performed manually and using MAXQDA software (version 2022). The coding process was inductive (bottom-up). After entering interview transcripts into the software, "open codes" were extracted directly from interview content in the first phase. After reaching theoretical saturation, these codes were organized into sub-themes and then main themes in subsequent phases, and relationships between them were mapped. MAXQDA's "cross-code search" capability was used to examine all code occurrences and map relationships between themes.

To enhance validity, the following strategies were employed: peer review (codes and themes were checked and confirmed by two independent researchers familiar with the topic), and member checking (summaries of findings were sent to three interviewees for confirmation). For reliability assessment, another researcher familiar with the research framework independently coded 20% of the data (4 interviews). The "inter-coder agreement coefficient" calculated using the percentage agreement formula yielded 85%, indicating acceptable coding reliability. Findings were also compared with documented data from official and media reports.

Results

The findings reveal that corruption in Iran, more than being caused by legal gaps or weak regulations, results from the structural interaction between social culture and informal power networks. In other words, formal anti-corruption institutions operate in a context shaped from within by cultural rules and informal relationships. This causes any administrative reform to become trapped in a cycle of institutional reproduction rather than containing corruption.

Thematic analysis identified six main themes regarding informal barriers to combating corruption in Iran:

First, normalization of corruption in administrative culture emerged as one of the most important findings. Corrupt behaviors in the administrative system have become

accepted norms, and many employees consider petty corruption as an efficient way to navigate complex bureaucracy. One former government manager stated: "If you want to do everything legally, you either fail or get eliminated from the system; ultimately, the system itself pushes you toward corruption" (Interviewee 4, 2025). This attitude reflects that law violation in many situations is viewed as a problem-solving mechanism rather than law-breaking. Norms have formed that legitimize corruption: bribery, gifts, mediation, and favoritism are represented in everyday language with terms like "expediting work," "administrative courtesy," or "informal service fee."

Second, concealment through personal relationships plays a significant role in corruption continuity. Kinship, friendship, and personal relationships are effective in evading oversight and creating immunity for individuals. In many cases, these relationships replace formal laws, and influence networks, utilizing them, control oversight and executive institutions. Findings indicate that from actors' perspective, the main problem is not lack of law but weak enforcement. Anti-corruption laws exist at the formal level, but in practice, their implementation is influenced by informal relationships, political pressures, and personal considerations. This gap between written law and implemented law is considered one of the main grounds for corruption expansion. Analysis of corruption cases in Iran's customs demonstrates how the existence of clear customs regulations, in the absence of effective implementation, fails to prevent violations. Informal networks, utilizing personal relationships and organizational influence, enable circumventing regulations.

Third, infiltration of power networks in oversight institutions was another key theme. Data repeatedly emphasized the role of power and influence networks in weakening oversight institutions' functions. Influence networks, with access to resources and information, disrupt oversight processes and evade accountability. Actors believe that formal oversight processes lose their effectiveness when facing powerful groups' interests, and oversight is applied selectively. The Mobarakeh Steel case provides a clear example of power network infiltration in oversight institutions. In this case, the existence of formal laws and oversight mechanisms did not prevent widespread violations because a network of political and economic relationships diverted the oversight path.

Fourth, political immunity and impunity emerged as a main factor in corruption persistence. Another prominent theme was the widespread perception of powerful actors' impunity. Participants noted that punishments mainly target lower levels, while the main actors in corruption networks remain immune from accountability. This institutional immunity increases motivation for committing corruption and strengthens public belief in law ineffectiveness. The Bank Sarmayeh case shows how the link between economic and political power can lead to institutional immunity. Despite widespread violation disclosure, the lengthy and complex processing of this case was perceived in public opinion as an example of powerful actors' impunity.

Fifth, path dependence of historical corruption indicates that corruption patterns have repeated throughout Iran's contemporary history, and inefficient rules have become entrenched over time. Formal reforms have mostly remained superficial and have not created sustainable structural or cultural changes. As one political science professor stated: "For every major corruption case in Iran, we've written a new anti-corruption law; but because culture and relationships haven't changed, the new law has just become another tool for the same groups" (Interviewee 3, 2025).

Sixth, structural weakness of formal institutions was identified as another fundamental theme. Institutional inefficiency, dependence on personal relationships, and lack of sufficient independence in oversight organizations have prevented formal mechanisms from resisting informal networks. An investigative journalist noted: "In Iran, many corruptions don't start with a signature; they start with a phone call from above" (Interviewee 7, 2025).

Table (1). Main Themes and Sub-themes Extracted from Data Analysis

No.	Main Theme	Sub-themes	Sample Quotes from Interviewees
1	Normalization of Corruption in Administrative Culture	a) Corruption as survival strategy b) Institutional distrust	"In our office, if you want to be law-abiding, people's work remains undone. The system itself pushes you toward corruption." (Former government manager)
2	Concealment through Personal Relationships	a) Kinship rent b) Use of informal intermediaries	"If you have backing, your file moves forward even with incomplete documents." (Civil activist)
3	Infiltration of Power Networks in Oversight Institutions	a) Appointment of dependent managers b) Political intervention in cases	"Inspectors usually don't know who they shouldn't investigate; red lines are set from above." (Oversight expert)
4	Political Immunity and Impunity	a) Dual justice system b) Symbolic punishment	"Cases are either shelved or closed by transferring the person." (Investigative journalist)
5	Historical Path Dependence of Corruption	a) Repetition of past patterns b) Entrenched network interests	"From Qajar era to today, only the form of corruption has changed, but its mechanism remains the same: relationships replace law." (Political science professor)
6	Structural Weakness of Formal Institutions	a) Fragmented oversight b) Lack of data transparency	"As long as oversight institutions themselves aren't accountable, we can't talk about transparency." (Attorney)

The analysis reveals that the interaction between the culture of corruption and influence networks forms a self-reinforcing causal cycle. On one hand, the "culture of corruption," by reducing the social-ethical cost of violations and creating an atmosphere of distrust toward formal institutions, provides a legitimacy-granting and safe environment for the formation and continuity of "influence networks" activities. On the other hand, "influence networks," by weakening oversight institutions and creating impunity for violators, convey the practical consequences of "impunity" to society, which in turn leads to further strengthening and internalization of the "culture of corruption." This cycle has transformed corruption from an individual phenomenon into a "flawed institutional equilibrium" that is self-sustaining.

Table (2). Relationship Between Research Questions and Main Extracted Themes

Research Question	Related Main Theme	Analytical Explanation
How do informal institutions play a role in reproducing corruption?	Culture of corruption as informal institution	Normalization of violations, reduction of ethical costs of corruption, and preference for informal relationships over legal rules lead to continuity of corrupt behaviors
What impact do influence networks have on formal institutions' functioning?	Infiltration of power networks in oversight institutions	Power networks, utilizing political and economic relationships, weaken or selectively apply formal oversight processes
Why are anti-corruption laws not effective in practice?	Ineffectiveness of laws in absence of effective implementation	Gap between written law and implemented law, formed under influence of informal interventions and political pressures
What factors lead to impunity for corrupt actors?	Institutional immunity and impunity of powerful actors	Concentration of power and weak accountability create conditions for impunity of main corruption actors
Why don't anti-corruption reforms achieve sustainable results?	Institutional path dependence and corruption reproduction	Formal reforms are absorbed into existing informal rules, reducing possibility of institutional rupture
What is the nature of corruption in Iran?	Structural and networked corruption	Interaction of corruption culture and influence networks has transformed corruption from individual deviation into dominant institutional pattern

Discussion and Conclusion

Analysis of this research's data within the New Institutionalism framework shows that corruption in Iran is not a random or individual phenomenon but rather structural, institutional, and cultural. The roots of this phenomenon should be sought in the gap between formal and informal institutions—a gap that has caused anti-corruption laws and policies to remain at the superficial level while being dominated in practice by personal relationships, group loyalties, and informal power networks. This finding aligns with North's (1990) argument that when there is inconsistency between formal and informal rules, actors' actual behavior deviates from the legal path and follows those informal rules. The theoretical distinction between "accidental corruption" and "structural or systemic corruption" plays a key role in explaining this situation. While in efficient institutional systems corruption has an exceptional and controllable nature, in Iran the dominant pattern approaches structural corruption—a pattern in which influence networks and cultural norms normalizing corruption operate simultaneously. In such an environment, the culture of corruption as a social institution has created a survival logic (Mungiu-Pippidi, 2015). For many economic and administrative actors, law compliance means slowness, inefficiency, and even elimination from the system. Conversely, law violation and use of informal relationships is considered a "practical" and low-cost method.

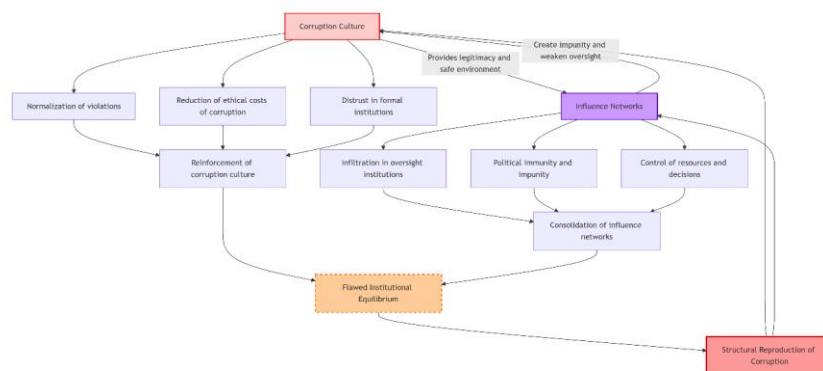
The key point in the findings is the bidirectional and reinforcing relationship between the culture of corruption and influence networks. Public culture, by legitimizing corrupt behaviors, provides the social context for power networks' activities, and power networks, by infiltrating formal institutions, reproduce that same culture. This exemplifies what North (1990) calls "institutional path dependence"—when inefficient rules become entrenched, even new formal reforms are absorbed into the same old rules, and real change does not occur.

In response to the main research question, it can be stated that the interaction between the culture of corruption and influence networks leads to the reproduction of institutional corruption in Iran's governance structure. The culture of corruption, by normalizing violations and weakening legal norms, provides the social context for accepting corruption, while influence networks, by controlling resources, infiltrating oversight institutions, and creating political immunity, consolidate and strengthen this culture. The result of this interaction is the formation of a flawed institutional equilibrium in which corruption becomes part of the logic of governance.

The findings confirm that in Iran, the dominance of informal institutions over formal ones has played a decisive role in the failure of anti-corruption policies. Legal and institutional reforms, if they do not address cultural and structural dimensions of power, either remain ineffective or themselves become new tools for corruption networks. Therefore, corruption in Iran should be understood as a multi-level and institutional problem whose confrontation requires a comprehensive and simultaneous approach at political, institutional, and cultural levels.

Figure (1). Synergistic Cycle Between Corruption Culture and Influence Networks

Based on the research findings, effective and sustainable anti-corruption efforts in Iran require a set of coordinated reforms at various levels. These reforms should not be limited to administrative or legal actions but must target the institutional and cultural roots of corruption reproduction. Key recommendations include: reforming political order mechanisms and power distribution, targeted cultural change through anti-corruption values education and public awareness, strengthening the independence and efficiency of oversight institutions, designing a national institutional transparency index, and enhancing government-civil society interaction.

The research faced several limitations. First, difficulty in accessing high-ranking officials prevented interviews with some key decision-makers and known members of influence networks due to the topic's sensitivity. Second, potential self-censorship among interviewees existed; despite confidentiality guarantees, some may have refrained from expressing complete details or referring to specific individuals and institutions due to political or security considerations. Third, lack of official and transparent data was also among the challenges; access to accurate and up-to-date information about pending corruption cases and complete performance reports of oversight institutions was limited. Fourth, the research's focus on expert perspectives could be another limitation; although efforts were made to select participants from various fields, this research mainly reflects elite and specialist perspectives and may not encompass all dimensions and public perceptions of the corruption phenomenon.

Keywords: Corruption; Corruption Culture; Influence Networks; Informal Institutions; New Institutionalism; Governance.

References

- Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2012). *Why nations fail: The origins of power, prosperity, and poverty*. Crown Publishers.
- Bashirieh, H. (2009). *Political sociology of Iran*. Ney Publishing. (In Persian)
- Beheshti, S. S., & Norouzi, F. (2022). A systematic review of articles related to administrative corruption between 2001-2019 in Iran. *Strategic Research on*

- Social Issues in Iran, 38, 5-38. (In Persian)
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using thematic analysis in psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101.
- Ghaninejad, M. (2016). *Economy and government in Iran*. Donyaye Eghtesad Publishing. (In Persian)
- Helmke, G., & Levitsky, S. (2006). *Informal institutions and democracy: Lessons from Latin America*. Johns Hopkins University Press.
- Hekmatnia, M., & Amiri, S. (2024). Principles governing the formation of a national anti-corruption institution in the Islamic Republic of Iran using transnational experiences. *Scientific-Research Journal*, 54 (3), 1931-1958. (In Persian)
- Islamic Republic News Agency (IRNA). (2023, May 13). "210 corruption hotspots identified." Retrieved from: <https://www.irna.ir/news/85086867/> (In Persian)
- Kalateh, F., & Dinparast, F. (2023). Reflection on the relationship between institutionalization of political power exercise and political corruption (with emphasis on the Islamic Republic of Iran period). *Political Science Research Journal*, 18(2), 157-198. (In Persian)
- Ledeneva, A. (2013). *Can Russia modernise? Sistema, power networks and informal governance*. Cambridge University Press.
- Mahoney, J., & Thelen, K. (2010). *Explaining institutional change: Ambiguity, agency, and power*. Cambridge University Press.
- Mungiu-Pippidi, A. (2015). *The quest for good governance: How societies develop control of corruption*. Cambridge University Press.
- North, D. C. (1990). *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge University Press.
- Persson, A., Rothstein, B., & Theorell, J. (2013). Why anti-corruption reforms fail—Systemic corruption as a collective action problem. *Governance*, 26(3), 449-471.
- Sardarnia, K., & Banaei, M. (2021). A critical and practical look at civil society and the issue of transparency and economic corruption in Iran. *Political Science Research Journal*, 16(4), 115-144. (In Persian)
- Sariolghalam, M. (2010). *Rationality and development in Iran*. Farzan Rooz Publishing. (In Persian)
- Student Polling Center of Iran (ISPA). (2024). "Seven priorities of the 14th government from the public opinion perspective." Retrieved from:

<https://www.ispa.ir/Default/Details/fa/3470> (In Persian)

Transparency International. (2024). Corruption Perceptions Index 2024. TI Secretariat.

Wiedemann, A. (2012). The power of guanxi: An anthropological study of corruption practices in China. LIT Verlag.

Zibakalam, S. (2017). How we became who we are. Roozneh Publishing. (In Persian)

تحلیل موانع غیررسمی مبارزه با فساد در ایران: نقش فرهنگ فساد و شبکه‌های نفوذ*

* محمد رضا آبیاری^۱، محمد علی شهریار^۲

۱. دانشجوی دکتری، گروه علوم سیاسی، واحد شهرضا، دانشگاه آزاد اسلامی، شهرضا، ایران

۲. استادیار، گروه علوم سیاسی، واحد بوشهر، دانشگاه آزاد اسلامی، بوشهر، ایران

لینک گزارش نتیجه مشابهت‌یابی: <https://www.samimnoor.ir/view/fa/SimilarityResult7?ItemID=80104219434/1%>

<https://dor.isc.ac/ dor 20.1001.1.1735790.1404.20.4.1.8>

چکیده

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۲۸

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۱۰/۱۵

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۰۱

نوع مقاله: پژوهشی

واژگان کلیدی:

فساد، فرهنگ فساد، شبکه‌های نفوذ، نهادهای غیررسمی، نهادگرایی جدید، حکمرانی

فساد اداری و اقتصادی در ایران، ماهیتی ساختاری و چندلایه یافته که ریشه آن تنها ضعف قوانین و نهادهای رسمی نیست. پژوهش حاضر با رویکرد کیفی و تحلیل مضمون، نقش موانع غیررسمی، به‌ویژه «فرهنگ فساد» و «شبکه‌های نفوذ»، را در ناکامی سیاست‌های ضدفساد بررسی می‌کند. داده‌ها از طریق ۱۸ مصاحبه نیمه‌ساختاریافته با کارشناسان و تحلیل اسناد رسمی گردآوری شد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که «فرهنگ فساد» با عادی‌سازی تخلف، تضعیف هنجارهای قانونی، و غلبه روابط شخصی بر ضوابط، زمینه‌ساز تولید فساد را فراهم می‌کند؛ درحالی‌که «شبکه‌های نفوذ» با استفاده از پیوندهای سیاسی و اقتصادی، نظارت رسمی را دور زده و مصونیت نهادی برای اعضای خود ایجاد می‌کنند. تعامل این دو عامل، چرخه خودتقویت‌کننده‌ای از فساد می‌سازد که در آن فرهنگ عمومی، مشروعیت رفتارهای فسادآمیز را تقویت و شبکه‌های قدرت آن را تثبیت می‌کنند. این پژوهش با اتکا به چارچوب نهادگرایی جدید و با تمرکز بر تمایز نهادهای رسمی و غیررسمی، در پی پاسخ به این پرسش است که «تعامل فرهنگ فساد و شبکه‌های نفوذ چگونه سبب بازتولید فساد نهادی در ایران می‌شود؟» نتایج پژوهش نشان می‌دهد، مقابله مؤثر با فساد، نیازمند گذر از رویکردهای صرفاً قانونی و توجه هم‌زمان به اصلاحات نهادی، فرهنگی، و ساختاری است.

* نویسنده مسئول:

محمد علی شهریار

پست الکترونیک: MA.Shahriri@iau.ac.ir

این مقاله برگرفته از رساله دکتری با عنوان «تحلیل علل ناکارآمدی سیاست‌های مبارزه با فساد در ایران» (۱۴۰۴-۱۳۸۲): در چارچوب نظریه نهادگرایی جدید» در گروه علوم سیاسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهرضا است»

مقدمه

فساد اداری و اقتصادی یکی از چالش‌های مزمن حکمرانی در ایران معاصر است که به‌رغم تصویب قوانین پرشمار، ایجاد نهادهای نظارتی گوناگون، و طرح‌های پی‌درپی اصلاح اداری، همچنان به شکل‌های مختلفی بازتولید می‌شود. تداوم و گسترش فساد در شرایطی که چارچوب‌های رسمی مبارزه با آن وجود دارد، نشان می‌دهد که مسئله فساد را نمی‌توان تنها به ضعف قوانین یا ناکارآمدی سازوکارهای رسمی فروکاست.

مسئله اصلی این است که «چرا سیاست‌های رسمی ضدفساد در عمل به نتایج پایدار منجر نشده‌اند و چگونه فساد توانسته است خود را با اصلاحات قانونی تطبیق داده و بازتولید کند». پاسخ به این پرسش نیازمند نگاهی فراتر از سطح قوانین و نهادهای رسمی و توجه به سازوکارهای غیررسمی حاکم بر رفتار کنشگران در نظام اداری و سیاسی است.

پژوهش حاضر با اتخاذ زاویه‌ای نهادی-فرهنگی، بر این فرض استوار است که بخش مهمی از ناکامی سیاست‌های ضدفساد، ناشی از غلبه نهادهای غیررسمی بر نهادهای رسمی است؛ نهادهایی که در قالب هنجارهای فرهنگی، روابط شخصی، و شبکه‌های قدرت غیررسمی عمل کرده و مسیر اجرای قوانین را منحرف می‌کنند.

اهمیت این پژوهش از آن‌رو است که با تمرکز بر موانع غیررسمی مبارزه با فساد، می‌کوشد نشان دهد، چرا اصلاحات قانونی، بدون تغییر در بستر فرهنگی و ساختار قدرت، به نتایج مطلوب نمی‌رسد و چگونه فهم این سازوکارها می‌تواند به طراحی سیاست‌های واقع‌بینانه‌تر و مؤثرتر در حوزه مبارزه با فساد کمک کند.

در همین راستا، پژوهش حاضر با رویکرد کیفی و بر پایه چارچوب نظری نهادگرایی جدید، به بررسی نقش فرهنگ فساد و شبکه‌های نفوذ در بازتولید فساد نهادی در ایران می‌پردازد. داده‌های پژوهش از طریق مصاحبه‌های نیمه‌ساختاریافته با ۱۸ نفر از خبرگان حوزه‌های حکمرانی، حقوق، نظارت، رسانه و دانشگاه و نیز تحلیل اسناد و گزارش‌های رسمی گردآوری شده است. نمونه‌گیری به‌صورت هدفمند و با روش گلوله‌برفی انجام شد و داده‌ها با استفاده از روش تحلیل مضمون مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. براین اساس، پرسش اصلی پژوهش آن است که «تعامل میان فرهنگ فساد و شبکه‌های نفوذ چگونه به بازتولید فساد نهادی در ساختار حکمرانی ایران منجر می‌شود؟»

۱. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های پرشماری دربارهٔ فساد اداری و سیاسی، چه در ایران و چه در سطح بین‌المللی، انجام شده است که هریک از زاویهٔ خاصی، علل، سازوکارها، و پیامدهای فساد را تبیین کرده‌اند. بخش چشمگیری از پژوهش‌های داخلی بر عوامل اقتصادی و ساختاری فساد، از جمله اقتصاد رانتی، وابستگی به درآمدهای نفتی، تمرکز منابع، و ضعف پاسخ‌گویی نهادی تمرکز داشته‌اند. نتایج این مطالعات نشان می‌دهد که تمرکز قدرت و منابع، فرصت‌های گسترده‌ای را برای رانت جویی و بازتولید فساد فراهم می‌کند.

در حوزهٔ مطالعات جامعه‌شناختی و سیاسی، برخی پژوهش‌ها فساد را نه تنها به عنوان رفتارهای انحرافی فردی، بلکه به مثابه ویژگی کلان نظم اجتماعی تحلیل کرده‌اند؛ برای نمونه، سردارنیا و بنه‌ای (۱۴۰۰) در پژوهشی با عنوان «نگاهی انتقادی و کاربردی به جامعهٔ مدنی و مسئلهٔ شفافیت و فساد اقتصادی در ایران»، با طرح مفهوم «جامعهٔ فساد» نشان داده‌اند که در برخی جوامع، فساد از سطح تخلف فردی فراتر رفته و به الگوی مسلط تعاملات اجتماعی و سیاسی تبدیل می‌شود. از نظر آنان، درونی شدن فساد در فرهنگ عمومی سبب می‌شود که رفتارهای فسادآمیز به بخشی از منطق عمل اجتماعی تبدیل شوند.

در همین راستا، کلاته و دین‌پرست (۱۴۰۲) در پژوهشی با عنوان «تأملی بر نسبت نهادینه‌سازی اعمال قدرت سیاسی و فساد سیاسی (با تأکید بر دورهٔ جمهوری اسلامی ایران)»، با تمرکز بر نسبت میان نهادمندی اعمال قدرت سیاسی و فساد سیاسی، استدلال می‌کنند که ضعف در نهادمندی قواعد اعمال و توزیع قدرت، به تضعیف حاکمیت قانون و گسترش فساد سیاسی می‌انجامد. این پژوهش، فساد سیاسی را نه تنها پیامد کنش‌های فردی، بلکه نتیجهٔ اختلال در سازوکارهای نهادمند اعمال قدرت در دورهٔ جمهوری اسلامی ایران به‌شمار می‌آورد. افزون بر مقالات علمی، بخش مهمی از ادبیات نظری و تحلیلی فساد در ایران در قالب کتاب‌های فارسی شکل گرفته است که نقش تعیین‌کننده‌ای در فهم تاریخی، نهادی، و فرهنگی این پدیده داشته‌اند. این آثار، با تکیه بر داده‌های بومی و تحلیل‌های ساختاری، نشان می‌دهند که فساد در ایران، تنها ناشی از ضعف قوانین نیست، بلکه ریشه در الگوهای قدرت، فرهنگ سیاسی، و روابط غیررسمی دارد؛ برای نمونه، سریع‌القلم (۱۳۸۹) در کتاب «عقلانیت و توسعه‌یافتگی در ایران» با تحلیل ویژگی‌های فرهنگ سیاسی ایران، نشان می‌دهد که غلبهٔ رابطهٔ محوری و ضعف نهادهای پاسخ‌گو چگونه زمینهٔ بازتولید رفتارهای فسادآمیز را فراهم می‌کند.

غنی نژاد (۱۳۹۵) نیز در کتاب «اقتصاد و دولت در ایران» هنگام بررسی اقتصاد سیاسی ایران، پیوند میان دولت رانتی، تمرکز قدرت، و گسترش رانت و فساد را برجسته می‌کند. از سوی دیگر، بشیریه (۱۳۸۸) در کتاب «جامعه‌شناسی سیاسی ایران» و زیباکلام (۱۳۹۶) در کتاب «ما چگونه ما شدیم؟» با رویکرد جامعه‌شناختی-سیاسی، بر نقش ساختار قدرت و ضعف جامعه مدنی در نهادینه شدن فساد تأکید دارند.

پژوهش حاضر، با وجود هم‌پوشانی مفهومی با مطالعات یادشده، به لحاظ زاویه تحلیل و روش، تفاوت معناداری با آن‌ها دارد. نوآوری این مقاله در تمرکز بر سازوکارهای غیررسمی بازتولید فساد در سطح نهادی و در تحلیل هم‌زمان «فرهنگ فساد» و «شبکه‌های نفوذ» برپایه داده‌های میدانی کیفی است. برخلاف بسیاری از پژوهش‌های پیشین، که رویکردی توصیفی یا کلان‌نگر دارند، این پژوهش کوشیده است فرایندهای عملی و روزمره‌ای را نشان دهد که سبب بازتولید فساد در تعامل میان نهادهای رسمی و غیررسمی می‌شوند.

در همین چارچوب، حکمت‌نیا و امیری (۱۴۰۱) با تمرکز بر سازوکارهای حقوقی و نهادی مبارزه با فساد، بر تعارض وظایف نهادهای نظارتی، ضعف پاسخ‌گویی، و ناکارآمدی اجرای قوانین تأکید کرده‌اند. با این حال، پژوهش حاضر به جای تمرکز بر ساختارهای رسمی و حقوقی، بر سازوکارهای غیررسمی و کنش‌های روزمره اداری تمرکز داشته و از داده‌های میدانی کیفی برای تبیین این فرایندها بهره گرفته است.

در ادبیات بین‌المللی نیز، برخی پژوهش‌های جدید با گذر از رویکردهای فردمحور، اقدام به مفهومی‌سازی «نسل‌های فساد» کرده‌اند؛ برای نمونه، مونگیو-پسیدی (۲۰۱۵) با طرح مفهوم «فساد نظام‌مند»، به وضعیتی اشاره می‌کند که در آن، فساد نه تنها در ساختارهای رسمی، بلکه در شبکه‌های غیررسمی قدرت، هنجارهای اجتماعی، و سازوکارهای غیرشفاف تصمیم‌گیری نهادینه می‌شود. این رویکرد نشان می‌دهد که مقابله مؤثر با فساد، بدون توجه به شبکه‌های قدرت و نهادهای غیررسمی، ناممکن خواهد بود.

در مجموع، نتایج بررسی پژوهش‌های پیشین نشان می‌دهد که اگرچه مطالعات پرشماری ابعاد گوناگون فساد در ایران را مطالعه کرده‌اند، اما تحلیل هم‌زمان فرهنگ فساد و شبکه‌های نفوذ برپایه داده‌های میدانی کیفی، کمتر مورد توجه بوده است. پژوهش حاضر با تمرکز بر این کاستی، کوشیده است تصویر نهادی و واقع‌گرایانه‌تری از سازوکارهای بازتولید فساد در ایران ارائه دهد.

۲. چارچوب مفهومی و نظری پژوهش

چارچوب نظری پژوهش حاضر برپایه مفاهیمی استوار است که امکان تبیین نقش نهادهای رسمی و غیررسمی در بازتولید فساد را فراهم می‌آورد؛ ازاین‌رو، در این بخش، ابتدا مبانی نظری نهادگرایی جدید تشریح می‌شود، سپس، مفاهیم کلیدی پژوهش شامل انواع فساد، فرهنگ فساد، و شبکه‌های نفوذ تبیین شده و سرانجام، ارتباط میان این مفاهیم در قالب الگوی مفهومی پژوهش ارائه می‌شود.

۲-۱. نهادگرایی جدید و نقش نهادهای غیررسمی

پژوهش حاضر برپایه «نظریه نهادگرایی جدید»^۱ استوار است که میان نهادهای رسمی و غیررسمی تمایز قائل می‌شود و تأکید دارد که عملکرد واقعی نظام‌های سیاسی و اجتماعی، بیشتر از نهادهای غیررسمی‌ای مانند هنجارها، ارزش‌ها، و روابط شخصی تأثیر می‌پذیرد تا قوانین رسمی (نورث^۲، ۱۹۹۰؛ هلمکه و لویتسکی^۳، ۲۰۰۶). برخلاف نهادگرایی کلاسیک که بر قوانین رسمی و ساختارهای حقوقی تمرکز داشت، این چارچوب برای تحلیل و فهم فساد در ایران بسیار کاربردی است؛ زیرا، در این کشور، اغلب، نهادهای غیررسمی بر نهادهای رسمی چیره شده‌اند و قواعد رسمی حقوقی، کمتر در سیاست‌گذاری و اجرا تأثیرگذارند. به تعبیر داگلاس نورث (۱۹۹۰)، نهادها «قواعد بازی در جامعه» هستند؛ مجموعه‌ای از محدودیت‌های ساخت بشر که تعاملات انسانی را هدایت می‌کنند. او میان دو گونه اصلی نهاد، تمایز می‌گذارد: نهادهای رسمی (قوانین، مقررات، سازمان‌ها) و نهادهای غیررسمی (ارزش‌ها، عادات، هنجارهای فرهنگی، و روابط شخصی). در جوامعی که دولت، ضعیف یا فاقد ظرفیت اجرایی مناسب است، معمولاً نهادهای غیررسمی، نقش پررنگ‌تری در هدایت رفتار کنشگران دارند و گاهی جایگزین قواعد رسمی می‌شوند.

در ایران —همان‌گونه که برخی پژوهشگران داخلی نیز تأکید کرده‌اند— ضعف نهادهای رسمی و غلبه روابط شخصی، سبب شده است که «قانون نوشته‌شده» از «قانون اجراشده» فاصله بگیرد (بشیریه، ۱۳۸۸؛ سریع‌القلم، ۱۳۸۹). این وضعیت، بستر مناسبی را برای رشد

1. New Institutionalism

2. North

3. Helmke & Levitsky

نهادهای غیررسمی و شبکه‌های نفوذ فراهم می‌کند.

دیدگاه‌های نوین‌تر در نهادگرایی، همچون تأکید (آجم‌اوغلو و رایینسون^۱، ۲۰۱۲، ۸۹) بر نقش نهادهای فراگیر در مهار فساد یا تحلیل (ماهونی و تیلن^۲، ۲۰۱۰، ۳۴) چگونگی تغییر تدریجی نهادها در بستر روابط قدرت، می‌توانند در تحلیل پویایی نهادهای غیررسمی فساد در ایران نیز راهگشا باشند.

در چنین شرایطی، نظام دوگانه‌ای از قواعد شکل می‌گیرد: قواعد رسمی که در سطح قانون و مقررات وجود دارند و قواعد غیررسمی که در سطح عمل، تعیین‌کننده رفتار واقعی کنشگران هستند. این دوگانگی نهادی موجب می‌شود که قوانین به صورت گزینشی، رابطه‌محور، و وابسته به قدرت‌های غیررسمی اجرا شوند (هلمکه و لویتسکی، ۲۰۰۶) و در نتیجه، فاصله پایداری میان نظم حقوقی اعلام‌شده و نظم واقعی حاکم بر کنش‌های اداری و سیاسی، پدید می‌آید.

این وضعیت در بستر نهادی ایران به خوبی مشهود است. ضعف شفافیت، نبود استقلال نهادی، و چندپارگی ساختارهای نظارتی سبب شده است که روابط غیررسمی‌ای مانند پیوندهای خویشاوندی، ارتباطات سیاسی، و تعاملات اقتصادی درون‌گروهی، به ابزار اصلی انجام امور تبدیل شوند. به این ترتیب، نظام دوگانه‌ای از قواعد شکل گرفته است: قواعد رسمی در سطح قانون و قواعد غیررسمی در سطح عمل. این دوگانگی، نوعی شکاف نهادی ایجاد می‌کند که در آن، فاصله میان «قانون نوشته‌شده» و «قانون اجراشده» به گونه‌ای مزمن باقی می‌ماند (بهشتی و نوروزی، ۱۴۰۲، ۵۶).

۲-۲. انواع فساد: فساد اتفاقی و فساد ساختاری / سیستمی

در ادبیات نظری فساد، تمایز چشمگیری میان «فساد اتفاقی» و «فساد ساختاری یا سیستمی» وجود دارد. فساد اتفاقی به رفتارهای فردی، پراکنده، و استثنایی اشاره دارد که در چارچوب نهادی نسبتاً کارآمد رخ می‌دهد و معمولاً از طریق سازوکارهای رسمی نظارت، شفافیت، و پاسخ‌گویی مهار می‌شود. در این نوع نظام‌ها، فساد، نوعی انحراف از قاعده به‌شمار آمده و هزینه‌های حقوقی و اجتماعی بالایی برای کنشگران به همراه دارد.

1. Acemoglu & Robinson

2. Mahoney & Thelen

در مقابل، فساد ساختاری یا سیستمی به وضعیتی گفته می‌شود که در آن فساد به بخشی از منطق عمل نظام اداری و سیاسی تبدیل شود. در این حالت، قواعد غیررسمی، جایگزین قواعد رسمی می‌شوند و رفتارهای فاسد نه به عنوان استثنا، بلکه به مثابه قاعده عمل می‌کنند. فساد سیستمی معمولاً ماهیت شبکه‌ای دارد و از طریق پیوند میان منافع اقتصادی، قدرت سیاسی، و روابط شخصی بازتولید می‌شود.

پژوهش‌های تطبیقی نشان می‌دهد که در بسیاری از کشورهای توسعه‌یافته، فساد، ماهیت اتفاقی دارد؛ در حالی که در کشورهای کمتر توسعه‌یافته یا دارای اقتصاد رانتی، الگوی غالب فساد به سوی فساد ساختاری و نهادینه‌شده گرایش دارد. در این جوامع، ضعف پاسخ‌گویی، تمرکز قدرت، و غلبه نهاد های غیررسمی سبب می‌شود که فساد به گونه‌ای سیستمی بازتولید شود. این تمایز نظری، چارچوب تحلیلی کارآمدی را برای فهم وضعیت ایران فراهم می‌کند؛ زیرا، یافته‌های پژوهش حاضر نشان می‌دهد که فساد در ایران، بیش از آنکه رفتاری فردی یا تصادفی باشد، ماهیت ساختاری و شبکه‌ای یافته و در بستر تعامل نهاد های رسمی و غیررسمی بازتولید می‌شود.

۳-۲. فرهنگ فساد به عنوان نهاد غیررسمی

در چنین شرایطی، پدیده‌ای شکل می‌گیرد که می‌توان آن را «فرهنگ فساد» نامید. در پژوهش حاضر، مفهوم اصلی «فرهنگ فساد»، در قالب مجموعه‌ای از هنجارهای رفتاری، باورها، و ارزش‌های اجتماعی-اداری تعریف می‌شود که تخلف و پارتی‌بازی را به عنوان بخش طبیعی یا ضرورتی برای بقا در نظام اداری توجیه می‌کند. این فرهنگ فساد به صورت هنجارهای درونی شده عمل کرده و سبب مشروعیت بخشی اخلاقی به رفتارهای فاسد می‌شود (مونگیو-پیپیدی^۱، ۲۰۱۵، ۱۰۱). این هنجارها، به شکل «عادت‌های اداری» روزمره و «گفتمان‌های جایگزین» (مانند توجیه رشوه با عنوان «هدیه» یا «تسریع در کار») ظهور و بروز می‌یابند (پرسون، راشستاین و تئورل^۲، ۲۰۱۳، ۴۵). در نظام‌هایی که فساد به گونه‌ای مزمن وجود دارد، افراد به جای تقبیح فساد، آن را امری طبیعی یا حتی ضروری برای بقا به شمار می‌آورند. به این ترتیب، فساد از سطح یک تخلف فردی فراتر می‌رود و به «نظم اجتماعی جایگزین» تبدیل می‌شود. کنشگران برای دستیابی به خدمات یا

1. Mungiu-Pippidi

2. Persson, Rothstein & Theorell

منابع، چاره‌ای جز گذر از مسیرهای غیررسمی ندارند و پارتی‌بازی، هدیه، رشوه، و رابطه‌محوری به نشانه‌ای از هوشمندی اجتماعی تبدیل می‌شوند.

به گفته مونگیو-پپیدی (۲۰۱۵)، فرهنگ فساد، زمانی تثبیت می‌شود که اکثریت افراد باور کنند که «دیگران نیز فاسدند» و در نتیجه، رفتار درستکارانه، غیرعقلانی جلوه کند. چنین وضعیتی، نوعی تعادل فاسد ایجاد می‌کند که در آن فساد نه استثنا، بلکه قاعده است و هنجارهای اجتماعی به جای ناخوشایند دانستن آن، آن را مشروع می‌کنند. در ایران نیز شواهد تجربی پرشماری این امر را تأیید می‌کنند؛ برای مثال، نتایج پیمایش ملی سرمایه اجتماعی (ایسپا، ۱۴۰۳) نشان داده است که بیش از ۶۵ درصد مردم بر این نظرند که «برای انجام کار در ادارات دولتی باید از رابطه یا هدیه استفاده کرد». این آمار، گویای درونی شدن منطق فساد در فرهنگ اداری کشور است؛ جایی که قانون رسمی به حاشیه می‌رود و قانون غیررسمی رابطه، جایگزین آن می‌شود.

هم‌زمان، شبکه‌های نفوذ به عنوان ساختارهای غیررسمی قدرت درون نهادهای حکومتی عمل می‌کنند که با بهره‌گیری از روابط شخصی، وفاداری‌های سیاسی، و دسترسی‌های غیرشفاف، فرایندهای رسمی نظارتی و قانونی را تضعیف و مسیر اجرای قوانین را منحرف می‌نمایند (لدنیوا^۱، ۲۰۱۳، ۶۷). ویژگی اساسی این شبکه‌ها، ترکیبی از سه مؤلفه است: دسترسی انحصاری به اطلاعات و منابع، وفاداری متقابل میان اعضا، و توانایی تأثیرگذاری بر تصمیمات رسمی از طریق مسیرهای غیررسمی که چرخه معیوب فساد را بازتولید می‌کنند.

این شبکه‌ها در نظام‌های حکمرانی رانتی و متمرکز، به سازوکار اصلی فساد نهادی تبدیل می‌شوند. نمونه‌هایی از این الگو را می‌توان در شبکه‌های «گوانشی» در چین (ویدمان^۲، ۲۰۱۲، ۱۴۴) یا «سیستم» روسیه (لدنیوا، ۲۰۱۳، ۸۸) مشاهده کرد. در هر دو مورد، روابط شخصی و وفاداری‌های غیررسمی، جایگزین قواعد شفاف قانونی شده‌اند.

در ایران نیز مصاحبه‌های انجام شده در این پژوهش نشان می‌دهد که شبکه‌های نفوذ، بیشتر از سه لایه تشکیل شده‌اند: هسته مرکزی (تصمیم‌گیران و چهره‌های بانفوذ)، لایه اجرایی (مدیران و کارشناسان میانی)، و لایه پوششی (شرکت‌ها یا افراد میانجی برای پنهان‌سازی روابط مالی). این شبکه‌ها، با نفوذ در نهادهای نظارتی، قانون‌گذاری، و حتی رسانه‌ها، برای خود

1. Ledeneva

2. Wiedemann

نوعی مصونیت ساختاری پدید می‌آورند. به همین دلیل، برخوردهای قضایی، بیشتر نمایشی و محدود به حلقه‌های بیرونی است و هسته اصلی شبکه‌ها، دست‌نخورده باقی می‌مانند. در نتیجه، در بستر نهادی ایران، نوعی حکمرانی غیررسمی شکل گرفته است؛ نظامی که به ظاهر در چارچوب قانون عمل می‌کند، اما تصمیم‌های واقعی در پشت صحنه و برپایه روابط شخصی گرفته می‌شوند. از آمیختن این دو پدیده (فرهنگ فساد و شبکه‌های نفوذ) چرخه خودپایداری از فساد ساختاری پدید می‌آید: فرهنگ عمومی به رفتارهای فاسد مشروعیت اخلاقی می‌بخشد، و شبکه‌های قدرت از این مشروعیت برای تحکیم موقعیت خود استفاده می‌کنند. برپایه دیدگاه نهادگرایی جدید، الگوی مفهومی پژوهش حاضر دربردارنده سه سطح اصلی است:

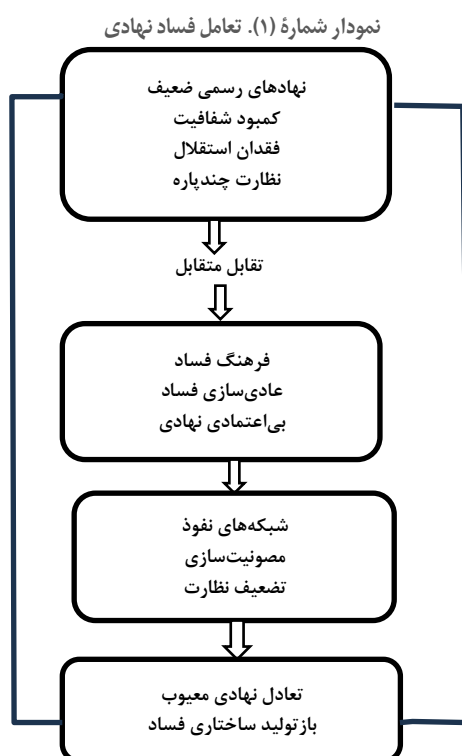
- **سطح نهادی:** ضعف استقلال، شفافیت، و پاسخ‌گویی نهادهای رسمی، ظرفیت نهادهای غیررسمی را برای اثرگذاری بر سیاست‌ها افزایش می‌دهد (هلمکه و لویتسکی، ۲۰۰۶، ۲۷). در بستر نهادی ایران، قواعد غیررسمی بر قواعد رسمی غلبه دارند و تعیین می‌کنند که قانون، چگونه اجرا شود (نورث، ۱۹۹۰، ۱۰)؛
- **سطح فرهنگی:** هنجارها و ارزش‌های پذیرفته‌شده که پارتی‌بازی و فساد را عادی‌سازی می‌کنند؛

- **سطح ساختاری:** فعالیت شبکه‌های نفوذ و روابط غیررسمی که کنترل منابع و تصمیم‌گیری‌ها را در دست دارند. فرهنگ فساد و شبکه‌های نفوذ، رابطه تقویتی و دوسویه‌ای دارند که به بازتولید ساختاری فساد می‌انجامد (مونگیو-پیپیدی، ۲۰۱۵، ۱۳۰).

این سه سطح در یک چرخه بازخوردی تعامل دارند؛ به گونه‌ای که فرهنگ فساد، فضای قانونی و نهادی را تضعیف می‌کند و شبکه‌های نفوذ، توانایی اعمال و توسعه نفوذ خود را افزایش می‌دهند که سرانجام، سبب بازتولید پیوسته فساد در ساختار حکمرانی می‌شود. براین اساس، تحلیل فساد نهادی در ایران بدون توجه هم‌زمان به بعد فرهنگی و ساختاری-نهادی امکان‌پذیر نیست. اصلاحات موفق، نیازمند تغییرات همه‌جانبه و هم‌راستا در این سه سطح است.

برپایه چارچوب نظری نهادگرایی جدید، الگوی مفهومی این پژوهش، در قالب نمودار شماره (۱) ترسیم شده است. این الگو نشان می‌دهد که چگونه ضعف نهادهای رسمی (مانند فقدان شفافیت و استقلال)، فضایی را ایجاد می‌کند که در آن، نهادهای غیررسمی شامل «فرهنگ فساد» در سطح خرد و «شبکه‌های نفوذ» در سطح کلان-غالب می‌شوند. این دو نهاد

غیررسمی در یک رابطه تقویتی دوسویه قرار دارند: فرهنگ فساد، مشروعیت و بستر امنی را برای فعالیت شبکه‌ها فراهم می‌کند و شبکه‌ها نیز با ایجاد مصونیت و بی‌مجازات، فرهنگ فساد را تقویت و درونی می‌کنند. خروجی این تعامل، شکل‌گیری یک «تعادل نهادی معیوب» و بازتولید ساختاری فساد است.

۳. روش تحلیل داده‌ها

برای تحلیل داده‌ها، از روش تحلیل مضمون شش مرحله‌ای براون و کلارک (۲۰۰۶) استفاده شده است. مراحل تحلیل، دربردارنده آشنایی پیوسته با داده‌ها، تولید رمزهای اولیه، شناسایی مضامین، مرور و پالایش مضامین، تعریف مضامین نهایی، و سرانجام، تدوین گزارش تحلیلی بود. کدگذاری داده‌ها به صورت دستی و با استفاده از نرم‌افزار تحلیل داده‌های کیفی «مکس کیودا»^۱ (نسخه ۲۰۲۲) انجام شده است. فرایند کدگذاری از نوع استقرایی (پایین به بالا) بوده و

1. MAXQDA

پس از وارد کردن متون مصاحبه‌ها در نرم‌افزار، در مرحله نخست، «رمزهای اولیه^۱» به‌طور مستقیم از محتوای مصاحبه‌ها استخراج شده‌اند (مانند تماس تلفنی از بالا به‌جای امضا). پس از رسیدن به اشباع نظری (زمانی که داده‌های جدید سبب ظهور مضمون یا کد جدیدی نشد)، در مراحل بعدی، این کدها در قالب مضامین فرعی (برای مثال، نقش ارتباطات غیررسمی در تصمیم‌گیری) و سپس، مضامین اصلی (برای مثال، حکمرانی غیررسمی) سازماندهی و ارتباط بین آن‌ها ترسیم شد. به‌منظور بررسی همه رخدادهای کدها و ترسیم ارتباط بین مضامین، از قابلیت «جست‌وجوی متقاطع»^۲ موجود در «مکس کیودا» استفاده شد. هر مصاحبه پس از پیاده‌سازی کامل، چندین بار مرور و کدگذاری شد تا مضامین تکرارشونده و روابط میان آن‌ها استخراج شود.

۴. اعتبار و پایایی پژوهش

برای افزایش اعتبار (روایی) یافته‌ها، از راهکارهای زیر استفاده شده است:

- بازبینی توسط هم‌تایان: کدها و مضامین استخراج‌شده توسط دو پژوهشگر مستقل که با موضوع آشنا بودند، بررسی و تأیید شد؛
- بازبینی توسط مشارکت‌کنندگان: خلاصه‌ای از یافته‌های مربوط به سه نفر از مصاحبه‌شوندگان، ارسال و تأیید آنان دریافت شد. برای سنجش قابلیت اتکا (پایایی)، یک پژوهشگر دیگر که با چارچوب پژوهش آشنا بود، اقدام به کدگذاری مستقل ۲۰ درصد از داده‌ها (۴ مصاحبه) کرد. سپس، «ضریب توافق بین کدگذارها»^۳ با استفاده از فرمول درصد توافق محاسبه شد که عدد ۸۵ درصد به‌دست آمد و نشان‌دهنده پایایی قابل قبول فرایند کدگذاری بود. همچنین، یافته‌ها با داده‌های مستند موجود در گزارش‌های رسمی و رسانه‌ای مقایسه شد و اطلاعاتی که می‌توانست هویت افراد را آشکار کند، حذف شد.
- برای غلبه بر چالش خودسانسوری در فرایند گردآوری داده‌ها، مجموعه‌ای از راهکارهای روشمند به‌کار گرفته شد. در گام نخست، محرمانگی پیشرفته برای مصاحبه‌شوندگان تضمین شد؛ به‌جای ذکر نام افراد، از رمزهای عددی (برای مثال، M3 برای مصاحبه سوم) استفاده

1. Open Codes
2. Cross-Code Search
3. Inter-coder Agreement

گردید و به شرکت‌کنندگان اطمینان داده شد که فایل‌های صوتی و متون مصاحبه پس از پایان تحلیل نهایی، به‌طور کامل حذف خواهند شد. در مرحله بعد، پرسش‌های پژوهش به‌صورت غیرمستقیم طراحی شدند تا از بروز حساسیت یا خودسانسوری احتمالی جلوگیری شود؛ به‌جای پرسش مستقیم درباره «فساد»، از پرسش‌هایی با محوریت «چالش‌های اجرای قانون»، «موانع نظارتی»، و «تجربیات زیسته در نظام اداری» استفاده شد تا پاسخ‌ها به‌صورت طبیعی و غیرمستقیم به موضوع فساد اشاره کنند. افزون‌براین، برای اطمینان از درستی و بی‌طرفی نتایج، از روش مثلث‌سازی بهره گرفته شد؛ به‌این‌معنا که یافته‌های به‌دست‌آمده از مصاحبه‌ها همواره با داده‌های منابع دیگر (ازجمله گزارش‌های رسمی‌ای مانند گزارش‌های دیوان محاسبات و اسناد رسانه‌ای معتبر) مقایسه و تطبیق داده شدند تا از تأثیر سوگیری‌های احتمالی مصاحبه‌شوندگان کاسته شود. نتیجه تحلیل داده‌ها، شناسایی شش مضمون اصلی و چهارده زیرمضمون بود که در مجموع، منطق بازتولید فساد در ایران را تبیین می‌کند.

۵. تحلیل یافته‌ها

یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که فساد در ایران، بیش از آنکه ناشی از خلأ قانونی یا ضعف مقررات باشد، نتیجه تعامل ساختاری میان فرهنگ اجتماعی و شبکه‌های قدرت غیررسمی است. به بیان روشن‌تر، نهادهای رسمی مبارزه با فساد در بستری عمل می‌کنند که خود از درون، توسط قواعد فرهنگی و روابط غیررسمی شکل گرفته است. این امر سبب می‌شود که هرگونه اصلاح اداری، به‌جای مهار فساد، در چرخه‌ای از بازتولید نهادی گرفتار شود.

در سطح نخست، فرهنگ عمومی و اداری جامعه نقش محوری‌ای دارد. داده‌های گردآوری‌شده از مصاحبه‌ها و اسناد رسمی نشان می‌دهد که در نظام اداری ایران، فساد، به تدریج از یک رفتار ناهنجار به یک منطق بقا تبدیل شده است. بسیاری از کارکنان و مدیران میانی دولت، به‌ویژه در دستگاه‌های اجرایی، فساد خرد را نه به‌عنوان انحراف، بلکه به‌عنوان ضرورتی برای کارآمدی به‌شمار می‌آورند. در گفت‌وگوهای انجام‌شده، بارها تأکید شده است که «اگر قانون را موبه‌مو اجرا کنی، کار هیچ‌کس پیش نمی‌رود». این نگرش، بیانگر این است که تخلف از قانون در بسیاری از موقعیت‌ها نوعی سازوکار برای حل مسئله به‌شمار می‌آید نه قانون‌شکنی.

در چنین بستری، هنجارهایی شکل گرفته‌اند که فساد را مشروع می‌کنند. رشوه، هدیه، واسطه‌گری، و پارتی‌بازی، به‌جای اینکه نشانه‌ای از تباهی اخلاقی باشند، در زبان روزمره با واژه‌هایی چون «تسریع در کار»، «تعارف اداری»، یا «حق‌الزحمه غیررسمی» بازنمایی می‌شوند. این، همان فرایند عادی‌سازی فساد است که در ادبیات نهادگرایی به آن «نهادینه‌سازی انحراف» گفته می‌شود؛ وضعیتی که در آن قانون رسمی وجود دارد، اما قانون واقعی چیز دیگری است. یکی از مدیران پیشین دولتی در مصاحبه خود گفت (مصاحبه‌شونده شماره ۴، ۱۴۰۴):

«اگر بخواهی همه چیز را قانونی انجام دهی، یا ناکام می‌مانی یا از سیستم حذف می‌شوی؛ درنهایت، خود سیستم تو را به فساد سوق می‌دهد».

این نگرش عمومی، ریشه در نوعی بی‌اعتمادی نهادی دارد. زمانی که جامعه مشاهده می‌کند مدیران متخلف، مجازات نمی‌شوند یا حتی ارتقا می‌یابند، باور به عدالت قانونی از بین می‌رود. شهروندان، احساس می‌کنند که قانون برای «دیگران» نوشته شده است، نه برای صاحبان قدرت. در چنین شرایطی، فساد از سطح فردی به سطح فرهنگی ارتقا می‌یابد و به نوعی «هنجار جایگزین» تبدیل می‌شود که در آن رابطه، جای قانون را می‌گیرد و مهارت در استفاده از مسیرهای غیررسمی، نوعی توانایی به‌شمار می‌آید.

اما بعد دوم یافته‌ها به ساختار قدرت و شبکه‌های نفوذ مربوط می‌شود. فساد کلان در ایران معمولاً در قالب شبکه‌های سازمان‌یافته و چندلایه‌ای رخ می‌دهد که مرز روشنی میان بخش رسمی و غیررسمی ندارند. این شبکه‌ها، متشکل از مدیران بانفوذ، واسطه‌های اقتصادی، و حامیان سیاسی هستند که از طریق روابط شخصی و مبادله منافع، تصمیم‌گیری‌های کلیدی را در کنترل خود می‌گیرند. تحلیل پرونده‌هایی مانند فولاد مبارکه، بانک سرمایه، و گمرکات جنوب کشور نشان می‌دهد که فساد در این سطوح نه برپایه کمبود قانون، بلکه براساس ظرفیت بالای روابط غیررسمی شکل گرفته است. در بیشتر این موارد، قانون وجود دارد، اما شبکه‌های قدرت، مسیر اجرای آن را منحرف می‌کنند.

ویژگی اصلی این شبکه‌ها، چندلایگی، پنهان‌کاری، و وفاداری متقابل اعضا است. روابط میان آن‌ها نه برپایه جایگاه اداری، بلکه براساس اعتماد شخصی و مبادله منافع شکل می‌گیرد. هر عضو در ازای سکوت یا همکاری، سهمی از منافع شبکه را دریافت می‌کند و همین منطق، نظامی از وفاداری ایجاد می‌کند که جایگزین پاسخ‌گویی قانونی می‌شود. یکی از کارشناسان

پیشین دیوان محاسبات در مصاحبه‌ای تصریح کرد (مصاحبه‌شونده شماره ۳، ۱۴۰۴):

«در بسیاری از پرونده‌های کلان، نام مدیران رسمی وجود ندارد، اما همه می‌دانند چه کسانی پشت‌صحنه تصمیمات هستند. این شبکه‌ها طوری طراحی شده‌اند که هیچ‌کس مستقیماً مسئول نباشد».

این سازوکار، نوعی «حکمرانی غیررسمی»^۱ ایجاد می‌کند که در آن، تصمیمات مهم نه در جلسات رسمی، بلکه در گفت‌وگوهای پشت پرده و تماس‌های غیراداری گرفته می‌شود. در این نظام، وفاداری شخصی، جایگزین شفافیت و پاسخ‌گویی نهادی شده و فساد به بخشی از منطق اداره کشور تبدیل می‌شود. به تعبیر یکی از مصاحبه‌شوندگان که روزنامه‌نگار تحقیقی بود (مصاحبه‌شونده شماره ۷، ۱۴۰۴):

«در ایران، بسیاری از فسادها با امضا شروع نمی‌شود؛ با یک تماس از بالا شروع می‌شود».

نتایج تحلیل مضمون، نشان می‌دهد که تعامل میان فرهنگ فساد و شبکه‌های نفوذ، یک چرخه علی خودتقویت‌گر را تشکیل می‌دهد؛ از یک سو، «فرهنگ فساد» با کاهش هزینه اجتماعی - اخلاقی تخلف و ایجاد فضایی بی‌اعتمادی به نهادهای رسمی، بستر مشروعیت‌بخش و امنی را برای شکل‌گیری و تداوم فعالیت «شبکه‌های نفوذ» فراهم می‌کند و از سوی دیگر، «شبکه‌های نفوذ» با تضعیف نهادهای نظارتی و ایجاد مصونیت برای متخلفان، پیامدهای عملی «بی‌مجازات» را به جامعه القا می‌کنند که این خود به تقویت و درونی‌سازی بیشتر «فرهنگ فساد» می‌انجامد. این چرخه، فساد را از یک پدیده فردی به یک «تعادل نهادی معیوب» و خودپایدار تبدیل کرده است.

تحلیل داده‌ها، همچنین نشان می‌دهد که پدیده بی‌مجازات یا مصونیت سیاسی، نقش مهمی در تقویت این چرخه دارد. در بیشتر پرونده‌ها، برخوردها به افراد کم‌اهمیت محدود شده و حلقه‌های اصلی شبکه‌ها از پیگرد قانونی مصون مانده‌اند. مصاحبه‌شوندگان تأکید کرده‌اند که این روند، سبب بی‌اعتمادی عمومی به نهادهای نظارتی و تضعیف فرهنگ پاسخ‌گویی شده است. این همان حالتی است که نورث (۱۹۹۰) از آن با عنوان «وابستگی نهادی به مسیر» یاد می‌کند؛ زمانی که قواعد ناکارآمد تثبیت می‌شوند و حتی اصلاحات جدید نیز در مدار همان

1. Informal Governance

قواعد قدیمی جذب می‌گردند.

براین اساس، می‌توان نتیجه گرفت که فساد در ایران نه پدیده‌ای تصادفی یا فردی، بلکه ساختاری و بازتولیدگر است. نهادهای رسمی، به‌ظاهر فعالند، اما درواقع، تحت‌تأثیر روابط غیررسمی و فشار شبکه‌های قدرت عمل می‌کنند. قانون وجود دارد تا ظاهری از نظم ایجاد کند، اما کارکرد واقعی آن در بسیاری از موارد نمادین است. همان‌گونه که یکی از استادان علوم سیاسی در مصاحبه اظهار داشت (مصاحبه‌شونده شماره ۳، ۱۴۰۴):

«در ایران برای هر فساد بزرگی، یک قانون ضدفساد جدید نوشته‌ایم؛ اما چون فرهنگ و روابط تغییر نکرده‌اند، قانون تازه فقط ابزار جدیدی برای همان گروه‌ها شده است».

تحلیل کلی داده‌ها آشکار می‌کند که تعامل میان هنجارهای فرهنگی و ساختارهای غیررسمی قدرت، چرخه خودتأییدگری از فساد را شکل داده است. فرهنگ فساد با کاهش هزینه اجتماعی تخلف، فضای مشروعیت اخلاقی را برای آن فراهم می‌کند، و شبکه‌های نفوذ با کنترل منابع و نهادهای رسمی، این فرهنگ را تثبیت می‌کنند. نتیجه، شکل‌گیری نوعی «تعادل فاسد نهادی» است که در آن فساد، پایدار، نظام‌مند، و از درون بازتولید می‌شود.

به‌بیان روشن‌تر، فساد در ایران را باید نه تنها به‌عنوان تخلف از قانون، بلکه به‌عنوان الگوی حکمرانی مبتنی بر روابط غیررسمی فهم کرد. چنین درکی توضیح می‌دهد که چرا سیاست‌های رسمی ضدفساد، باوجود تصویب‌های پیاپی قوانین، درعمل، در اصلاح ساختار ناکام مانده‌اند؛ زیرا، این سیاست‌ها، نهادهای غیررسمی را که ریشه واقعی فسادند، هدف قرار نمی‌دهند.

یافته‌های این پژوهش تأیید می‌کند که در ایران، رابطه دوسویه‌ای میان فرهنگ اجتماعی و شبکه‌های قدرت غیررسمی وجود دارد که موجب تداوم و بازتولید فساد در سطح نهادی می‌شود. برای گسستن این چرخه، باید اقدام به اصلاح هم‌زمان دو سطح کرد: بازسازی فرهنگی جامعه و بازآرایی ساختار نهادی حکمرانی.

درمجموع، پژوهش حاضر شش مضمون اصلی را در مورد موانع غیررسمی مقابله با فساد در ایران شناسایی کرده است. تحلیل این مضامین، نشان می‌دهد که چگونه این عوامل در تعامل با یکدیگر، چرخه معیوب بازتولید فساد را شکل می‌دهند. جدول شماره (۱) مضامین اصلی و زیرمضامین استخراج‌شده از تحلیل داده‌ها را به‌همراه نمونه نقل‌قول‌ها نشان می‌دهد.

جدول شماره (۱). مضامین اصلی و زیرمضامین استخراج شده از تحلیل داده‌ها

ردیف	مضمون اصلی	زیرمضمون‌ها	نمونه نقل قول‌ها از مصاحبه‌شوندگان
۱	عادی‌سازی فساد در فرهنگ اداری	الف) فساد به مثابه راه بقا ب) بی‌اعتمادی نهادی	«در اداره ما، اگر بخواهی قانون مدار باشی، کار مردم زمین می‌ماند. سیستم، خودش تو را به فساد سوق می‌دهد» (مدیر پیشین دولتی).
۲	پنهان‌سازی از طریق روابط شخصی	الف) رانت خویشاوندی ب) استفاده از واسطه‌های غیررسمی	«اگر پشتت گرم باشد، پرونده‌ات حتی با مدارک ناقص هم جلو می‌رود» (فعال مدنی).
۳	نفوذ شبکه‌های قدرت در نهادهای نظارتی	الف) انتصاب مدیران وابسته ب) مداخله سیاسی در پرونده‌ها	«بازرسان معمولاً نمی‌دانند چه کسانی را نباید بررسی کنند؛ خطوط قرمز را از بالا تعیین می‌کنند» (کارشناس نظارتی).
۴	مصونیت سیاسی و بی‌مجازات‌ی	الف) دوگانگی عدالت ب) مجازات نمادین	«پرونده‌ها معمولاً یا مسکوت می‌مانند یا با جابه‌جایی فرد، بسته می‌شوند» (روزنامه‌نگار تحقیقی).
۵	وابستگی به مسیر فساد تاریخی	الف) تکرار الگوهای گذشته ب) منافع تثبیت شده شبکه‌ها	«از دوره قاجار تا امروز، تنها شکل فساد عوض شده، اما سازوکارش همان است: رابطه جای قانون» (استاد علوم سیاسی).
۶	ضعف ساختاری نهادهای رسمی	الف) چندپارگی نظارت ب) نبود شفافیت داده‌ها	«تا زمانی که نهادهای نظارتی خودشان پاسخگو نباشند، نمی‌توان از شفافیت حرف زد» (وکیل دادگستری).

نخست، عادی‌سازی فساد در فرهنگ اداری، یکی از مهم‌ترین یافته‌هاست. رفتارهای فسادآمیز در نظام اداری به هنجارهایی پذیرفته شده تبدیل شده‌اند و بسیاری از کارکنان، فساد خرد را راهکار کارآمدی برای گذر از بوروکراسی پیچیده به‌شمار می‌آورند. این وضعیت بر نقش فرهنگ رابطه‌محور در بازتولید فساد، تأکید می‌کند. عادی‌سازی فساد، موجب کاهش هزینه‌های اجتماعی تخلف و تضعیف اثرگذاری نهادهای رسمی می‌شود.

دوم، پنهان‌سازی از طریق روابط شخصی، نقش مهمی در تداوم فساد دارد. روابط خویشاوندی، دوستی، و فردی در فرار از نظارت و ایجاد مصونیت برای افراد تأثیرگذارند. در بسیاری از موارد، این روابط، جایگزین قوانین رسمی شده و شبکه‌های نفوذ با بهره‌گیری از آن‌ها، نهادهای نظارتی و اجرایی را کنترل می‌کنند. یافته‌ها نشان می‌دهد که از دیدگاه کنشگران، مشکل اصلی نه کمبود قانون، بلکه ضعف اجرای آن است. قوانین ضدفساد در سطح رسمی وجود دارد، اما درعمل، اجرای آن‌ها تحت‌تأثیر روابط غیررسمی، فشارهای سیاسی، و ملاحظات شخصی قرار می‌گیرد. این شکاف میان قانون مکتوب و قانون اجراشده، یکی از زمینه‌های اصلی گسترش فساد به‌شمار می‌آید.

• مصداق تحلیلی: فساد در گمرکات کشور را می‌توان به‌عنوان مصداق مطرح کرد. موارد

پرشمار فساد در گمرکات کشور نشان می‌دهد که چگونه وجود قوانین شفاف گمرکی، بدون اجرای مؤثر، قادر به جلوگیری از تخلفات نیستند. شبکه‌های غیررسمی با بهره‌گیری از روابط شخصی و نفوذ سازمانی، امکان دور زدن مقررات را فراهم می‌کنند. این مصداق، یافته پژوهش، مبنی بر ناکارآمدی قوانین در برابر قواعد غیررسمی مسلط را تأیید می‌کند.

سوم، نفوذ شبکه‌های قدرت در نهادهای نظارتی از مضامین کلیدی دیگر است. داده‌ها، پیوسته بر نقش شبکه‌های قدرت و نفوذ در تضعیف کارکرد نهادهای نظارتی تأکید دارند. شبکه‌های نفوذ با دسترسی به منابع و اطلاعات، فرایندهای نظارتی را مختل کرده و از پاسخ‌گویی می‌گریزند. کنشگران بر این نظرنند که فرایندهای نظارت رسمی، در رویارویی با منافع گروه‌های قدرتمند، کارایی خود را از دست می‌دهند و نظارت به‌گونه‌ای گزینشی اعمال می‌شود.

• **مصادق تحلیلی:** پرونده فولاد مبارکه، نمونه آشکاری از نفوذ شبکه‌های قدرت در نهادهای نظارتی است. در این پرونده، وجود قوانین و سازوکارهای نظارتی رسمی، مانع شکل‌گیری تخلفات گسترده نشد؛ زیرا، شبکه‌ای از روابط سیاسی و اقتصادی، مسیر نظارت را منحرف کرد. این مصداق، نشان می‌دهد که فساد نه ناشی از فقدان قانون، بلکه حاصل ناتوانی نهادهای رسمی در برابر شبکه‌های نفوذ است؛ امری که با یافته‌های این پژوهش درباره غلبه نهادهای غیررسمی، همخوانی دارد.

چهارم، مصونیت سیاسی و بی‌مجازات، از عوامل اصلی استمرار فساد است. یکی دیگر از مضامین برجسته، ادراک گسترده بی‌مجازات کنشگران قدرتمند است. مشارکت‌کنندگان اشاره می‌کنند که مجازات‌ها بیشتر، متوجه سطوح پایین‌تر می‌شود و بازیگران اصلی شبکه‌های فساد، از پاسخ‌گویی مصون می‌مانند. این مصونیت نهادی، انگیزه ارتکاب فساد را افزایش داده و باور عمومی به ناکارآمدی قانون را تقویت می‌کند.

• **مصادق تحلیلی:** پرونده بانک سرمایه نشان می‌دهد که چگونه پیوند میان قدرت اقتصادی و سیاسی می‌تواند سبب ایجاد مصونیت نهادی شود. باوجود افشای تخلفات گسترده، فرایند رسیدگی طولانی و پیچیده این پرونده، در افکار عمومی، نمونه‌ای از بی‌مجازات کنشگران قدرتمند به‌شمار می‌آید. این وضعیت با یافته‌های پژوهش حاضر درباره نقش مصونیت نهادی در بازتولید فساد ساختاری هم‌راست است.

پنجم، وابستگی به مسیر تاریخی فساد نشان می‌دهد که الگوهای فساد در طول تاریخ

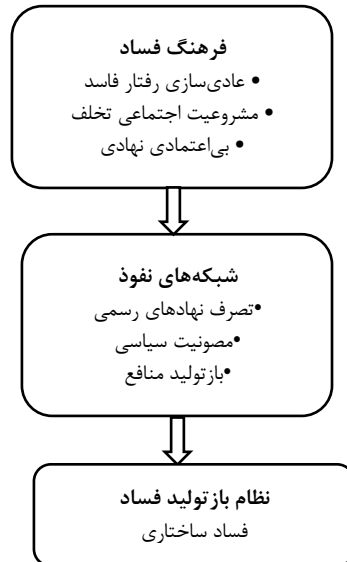
معاصر ایران تکرار شده و قواعد ناکارآمد به مرور تثبیت شده‌اند. اصلاحات رسمی در بیشتر موارد، تنها در سطح ظاهر باقی مانده و تغییرات ساختاری یا فرهنگی پایداری ایجاد نکرده‌اند. این امر بر لزوم اصلاح هم‌زمان ساختار نهادی و فرهنگ اجتماعی تأکید دارد. سرانجام، ضعف ساختاری نهادهای رسمی، به‌عنوان یکی دیگر از مضامین بنیادین شناسایی شد. ناکارآمدی نهادی، وابستگی به روابط شخصی، و نبود استقلال کافی در سازمان‌های نظارتی سبب شده است که سازوکارهای رسمی نتوانند در برابر شبکه‌های غیررسمی مقاومت کنند. این موضوع نشان می‌دهد که تنها از طریق اصلاح هم‌زمان در سطوح فرهنگی و نهادی می‌توان چرخه خودتقویت‌گر فساد را شکست. جدول شماره (۲) ارتباط میان پرسش‌های پژوهش و یافته‌ها را نشان می‌دهد.

جدول شماره (۲). ارتباط پرسش‌های پژوهش با مضامین اصلی استخراج شده

پرسش پژوهش	مضمون اصلی مرتبط	توضیح تحلیلی
نهادهای غیررسمی چگونه در بازتولید فساد نقش ایفا می‌کنند؟	فرهنگ فساد به‌عنوان نهاد غیررسمی	عادی‌سازی تخلف، کاهش هزینه اخلاقی فساد، و ترجیح روابط غیررسمی بر قواعد قانونی، موجب تداوم رفتارهای فسادآمیز می‌شود.
شبکه‌های نفوذ چه تأثیری بر کارکرد نهادهای رسمی دارند؟	نفوذ شبکه‌های قدرت در نهادهای نظارتی	شبکه‌های قدرت با بهره‌گیری از روابط سیاسی و اقتصادی، فرایندهای نظارت رسمی را تضعیف یا گزینشی می‌کنند.
چرا قوانین ضدفساد در عمل کارآمد نیستند؟	ناکارآمدی قوانین در غیاب اجرای مؤثر	شکاف میان قانون مکتوب و قانون اجراشده، تحت تأثیر مداخلات غیررسمی و فشارهای سیاسی شکل می‌گیرد.
چه عواملی سبب مصونیت کنشگران فاسد می‌شوند؟	مصونیت نهادی و بی‌مجازات‌ی کنشگران قدرتمند	تمرکز قدرت و ضعف پاسخ‌گویی، زمینه بی‌مجازات‌ی بازیگران اصلی فساد را فراهم می‌کند.
چرا اصلاحات ضدفساد به نتایج پایدار منجر نمی‌شود؟	وابستگی نهادی به مسیر و بازتولید فساد	اصلاحات رسمی در مدار قواعد غیررسمی، موجود جذب شده و امکان ایجاد گسست نهادی کاهش می‌یابد.
فساد در ایران چه ماهیتی دارد؟	فساد ساختاری و شبکه‌ای	تعامل فرهنگ فساد و شبکه‌های نفوذ، فساد را از سطح انحراف فردی به الگوی نهادی مسلط تبدیل کرده است.

نمودار شماره (۲)، نمودار مفهومی تحلیل مضمون است که برپایه یافته‌های پژوهش ترسیم شده است و چرخه هم‌افزای میان «فرهنگ فساد» و «شبکه‌های نفوذ» را نمایش می‌دهد. این چرخه نشان می‌دهد که چگونه هنجارهای اجتماعی و ساختارهای قدرت به‌گونه‌ای متقابل یکدیگر را تقویت کرده و نظام خودپایداری از فساد را ایجاد می‌کنند.

نمودار شماره (۲). چرخه هم‌افزای میان فرهنگ فساد و شبکه‌های نفوذ

نتیجه‌گیری

تحلیل داده‌های این پژوهش در چارچوب نهادگرایی جدید نشان می‌دهد که فساد در ایران، پدیده‌ای تصادفی یا فردی نیست، بلکه ساختاری، نهادی، و فرهنگی است. ریشه‌های این پدیده را باید در شکاف میان نهادهای رسمی و غیررسمی جست‌وجو کرد؛ شکافی که سبب شده است، قوانین و سیاست‌های ضدفساد، تنها در سطح ظاهری باقی بمانند و در عمل، زیر سلطه روابط شخصی، وفاداری‌های گروهی، و شبکه‌های قدرت غیررسمی قرار گیرند. این نتیجه با تحلیل‌های بومی ارائه‌شده در آثار بشیریه (۱۳۸۸) و سریع‌القلم (۱۳۸۹) نیز همخوانی دارد که نشان می‌دهند، در ساختار سیاسی-اداری ایران، غلبه رابطه‌محوری بر قانون‌مداری و ضعف نهادهای پاسخ‌گو، زمینه‌ساز فاصله پایدار میان قانون و عمل نهادی شده است.

هنگامی که میان قواعد رسمی و غیررسمی، ناسازگاری وجود داشته باشد، رفتار واقعی کنشگران از مسیر قانون منحرف، و تابع همان قواعد غیررسمی می‌شود (نورث، ۱۹۹۰، ۹۵). در ایران، این ناسازگاری آشکارا دیده می‌شود. بسیاری از مدیران، کارمندان، و حتی شهروندان، نه بر پایه قانون، بلکه بر اساس «چگونه انجام دادن کار» عمل می‌کنند، و این «چگونه»، اغلب با روابط شخصی و مسیرهای غیررسمی تعریف می‌شود.

تمایز نظری میان «فساد اتفاقی» و «فساد ساختاری یا سیستمی» در تبیین این وضعیت،

نقش کلیدی دارد. درحالی که در نظام‌های نهادهای کارآمد، فساد، ماهیتی استثنائی و قابل کنترل دارد، در ایران، الگوی غالب به فساد ساختاری نزدیک است؛ الگویی که در آن، شبکه‌های نفوذ و هنجارهای فرهنگی عادی‌سازی فساد، به گونه‌ای هم‌زمان عمل می‌کنند. این یافته با ادبیات تطبیقی فساد در کشورهای کمتر توسعه یافته هم‌راستا است که نشان می‌دهد، تمرکز قدرت، ضعف پاسخ‌گویی، و غلبه روابط غیررسمی، زمینه‌ساز نهادینه شدن فساد می‌شود.

در چنین فضایی، فرهنگ فساد به عنوان یک نهاد اجتماعی، نوعی منطق بقا ایجاد کرده است (مونگیو-پسیدی، ۲۰۱۵، ۱۵۶). برای بسیاری از کنشگران اقتصادی و اداری، رعایت قانون به معنای کندی، ناکارآمدی، و حتی حذف از سیستم، و در مقابل، تخلف از قانون و استفاده از روابط غیررسمی، روشی «کاربردی» و کم‌هزینه به شمار می‌آید. این درک دوگانه از قانون، هسته اصلی بازتولید فرهنگی فساد را تشکیل می‌دهد.

در کنار این بستر فرهنگی، شبکه‌های نفوذ، ساختار نهادهای فساد را تثبیت می‌کنند. نتایج تحلیل پرونده‌های واقعی‌ای مانند فولاد مبارکه و بانک سرمایه نشان داد که فساد در ایران، بیشتر در قالب شبکه‌های چندلایه‌ای رخ می‌دهد که در آن، مسئولیت فردی از بین رفته و پاسخ‌گویی، جای خود را به وفاداری شخصی داده است (لدنیوا، ۲۰۱۳، ۱۰۲). این وضعیت، مصداق کامل «حکمرانی غیررسمی» است.

مقایسه تطبیقی نشان می‌دهد که تعامل فرهنگ فساد و شبکه‌های نفوذ، الگوی مشابهی در بسیاری از کشورهای رانتی و در حال توسعه دارد؛ برای نمونه، شبکه‌های «پلاتو»^۱ در روسیه شوروی (بر پایه پژوهش‌های لدنیوا، ۲۰۱۳) و سیستم «گوانشی»^۲ در چین (مطابق پژوهش ویدمان، ۲۰۱۲) نیز عملکردی مشابه شبکه‌های نفوذ در ایران داشته‌اند. با این حال، تجربه موفق گرجستان در مبارزه با فساد پس از انقلاب «رز» (۲۰۰۳) حاکی از این است که تغییر هم‌زمان و قاطعانه نهادهای رسمی (با ایجاد پلیس و دستگاه قضایی مستقل و پاسخ‌گو) همراه با اجرای کمپین‌های گسترده فرهنگی برای تغییر نگرش عمومی، می‌تواند این چرخه معیوب را بشکند. در مقابل، تجربه مصر نشان می‌دهد که اصلاحات قانونی بدون مقابله با شبکه‌های نفوذ ریشه‌دار در ارتش و بوروکراسی، نتیجه ماندگاری در پی نداشته است.

نکته کلیدی در یافته‌ها، رابطه دوسویه و تقویتی میان فرهنگ فساد و شبکه‌های نفوذ

1. Blato

2. Guanxi

است. فرهنگ عمومی با مشروعیت بخشی به رفتارهای فاسد، زمینه اجتماعی فعالیت شبکه‌های قدرت را فراهم می‌کند و شبکه‌های قدرت نیز با نفوذ در نهادهای رسمی، همان فرهنگ را بازتولید می‌کنند. این، همان وضعیتی است که نورث (۱۹۹۰) آن را «وابستگی نهادی به مسیر»^۱ می‌نامد؛ یعنی هنگامی که قواعد ناکارآمد تثبیت شوند، حتی اصلاحات رسمی جدید نیز در مدار همان قواعد قدیمی جذب می‌شوند و تغییر واقعی رخ نمی‌دهد.

پژوهش حاضر با هدف تبیین موانع غیررسمی مبارزه با فساد در ایران و با تمرکز بر نقش فرهنگ فساد و شبکه‌های نفوذ انجام شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که فساد در ایران نه پدیده‌ای تصادفی یا تنها ناشی از ضعف قوانین، بلکه حاصل تعامل پیچیده میان نهادهای رسمی و غیررسمی است.

در پاسخ به پرسش اصلی پژوهش می‌توان گفت، تعامل میان فرهنگ فساد و شبکه‌های نفوذ سبب بازتولید فساد نهادی در ساختار حکمرانی ایران می‌شود. فرهنگ فساد با عادی‌سازی تخلف و تضعیف هنجارهای قانونی، زمینه اجتماعی پذیرش فساد را فراهم می‌کند؛ درحالی که شبکه‌های نفوذ با کنترل منابع، نفوذ در نهادهای نظارتی، و ایجاد مصونیت سیاسی، این فرهنگ را تثبیت و تقویت می‌کنند. نتیجه این تعامل، شکل‌گیری نوعی تعادل نهادی معیوب است که در آن فساد به بخشی از منطق اداره امور تبدیل می‌شود.

نتایج پژوهش نشان می‌دهد که غلبه نهادهای غیررسمی بر نهادهای رسمی، نقش تعیین‌کننده‌ای در ناکامی سیاست‌های ضدفساد داشته است. اصلاحات قانونی و نهادی، چنانچه به ابعاد فرهنگی و ساختاری قدرت توجه نکنند، یا بی‌اثر می‌مانند یا خود به ابزار جدیدی برای شبکه‌های فساد تبدیل می‌شوند؛ ازاین‌رو، فساد در ایران را باید به‌عنوان مسئله‌ای چندسطحی و نهادی در نظر گرفت که رویارویی با آن نیازمند رویکردی جامع و هم‌زمان در سطوح سیاسی، نهادی، و فرهنگی است.

• **پیشنهادهای پژوهش:** برپایه یافته‌های پژوهش، مقابله مؤثر و پایدار با فساد در ایران، نیازمند مجموعه‌ای از اصلاحات هماهنگ در سطوح گوناگون است. این اصلاحات نباید به اقدامات اداری یا قانونی محدود شوند، بلکه باید ریشه‌های نهادی و فرهنگی بازتولید فساد را هدف قرار دهند.

1. Path Dependence

○ اصلاح سازوکارهای نظم سیاسی و توزیع قدرت: یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که بخشی از ریشه‌های فساد ساختاری در ایران به ماهیت نظم سیاسی و سازوکارهای توزیع و تمرکز قدرت مربوط می‌شود. تمرکز قدرت، ضعف پاسخ‌گویی سیاسی، و پیوندهای درهم‌تنیده میان سیاست و اقتصاد، زمینه شکل‌گیری شبکه‌های نفوذ و مصونیت نهادی را فراهم می‌کند. در چنین شرایطی، حتی اصلاحات اداری کارآمد نیز در معرض خنثی شدن از طریق مداخلات غیررسمی قرار می‌گیرند؛ از این رو، مبارزه پایدار با فساد، نیازمند تقویت پاسخ‌گویی سیاسی، شفاف‌سازی فرایندهای تصمیم‌گیری کلان، و ایجاد سازوکارهای مؤثر نظارت بر مراکز قدرت است؛

○ اصلاح فرهنگی هدفمند: تغییر نگرش عمومی در مورد قانون و فساد، شرط بنیادین هر برنامه ضدفسادی است. آموزش ارزش‌های ضدفساد، تقویت اخلاق اداری، و ارتقای آگاهی شهروندان در مورد پیامدهای اجتماعی پارتی‌بازی و رشوه باید به گونه‌ای نظام‌مند دنبال شود. این امر، نیازمند اصلاح محتوای آموزشی، برگزاری دوره‌های ضمن خدمت برای کارکنان دولت، و اجرای برنامه‌های آگاهی‌بخشی عمومی از طریق رسانه‌هاست. تغییر پایدار، بیش از هرچیز، نیازمند تحول در هنجارها و باورهای اجتماعی است؛

○ تقویت استقلال و کارآمدی نهادهای نظارتی: نهادهای نظارتی، تنها در صورتی می‌توانند نقش مؤثری ایفا کنند که از استقلال نهادی، دسترسی آزاد به اطلاعات، و حمایت قانونی کافی برخوردار باشند. الزام به انتشار عمومی گزارش‌ها، حمایت از افشاگران فساد، و کاهش مداخلات سیاسی در فرایندهای نظارتی، از جمله اقداماتی است که می‌تواند هزینه فساد را برای کنگران افزایش دهد و از مصونیت شبکه‌های نفوذ بکاهد؛

○ طراحی شاخص ملی شفافیت نهادی: ایجاد و اجرای یک شاخص ملی شفافیت نهادی می‌تواند ابزار مؤثری برای سنجش عملکرد دستگاه‌های اجرایی و افزایش پاسخ‌گویی باشد. این شاخص باید دربردارنده معیارهای مشخصی برای شفافیت اطلاعات، پاسخ‌گویی مدیران، و مشارکت عمومی باشد و نتایج آن به صورت سالانه و عمومی منتشر شود؛

○ تقویت تعامل دولت و جامعه مدنی: مشارکت فعال جامعه مدنی، رسانه‌های مستقل، و سازمان‌های مردم‌نهاد، نقش مهمی در نظارت اجتماعی و کاهش فساد دارند. ایجاد سازوکارهای نهادی برای گفت‌وگوی پیوسته میان دولت و جامعه مدنی و حمایت از فعالیت‌های شفافیت‌محور می‌تواند به مردمی‌سازی نظارت و افزایش مشروعیت سیاست‌های

ضد فساد کمک کند.

● محدودیت‌های پژوهش: این پژوهش با محدودیت‌هایی روبه‌رو بود که لازم است در تعمیم نتایج به آن‌ها توجه شود. نخست، دشواری دسترسی به مقامات عالی‌رتبه موجب شد که امکان انجام مصاحبه با برخی تصمیم‌گیران کلیدی و اعضای شناخته‌شده شبکه‌های نفوذ، به دلیل حساسیت موضوع، فراهم نشود؛ دوم، احتمال خودسانسوری مصاحبه‌شوندگان وجود داشت؛ با وجود تضمین محرمانگی، برخی از آنان ممکن است به دلیل ملاحظات سیاسی یا امنیتی از بیان جزئیات کامل یا اشاره به افراد و نهادهای خاص خودداری کرده باشند؛ سوم، کمبود داده‌های رسمی و شفاف نیز از جمله چالش‌ها بود؛ دسترسی به اطلاعات دقیق و به‌روز درباره پرونده‌های در حال رسیدگی فساد و گزارش‌های کامل عملکرد نهادهای نظارتی با محدودیت همراه بود؛ چهارم، تمرکز پژوهش بر دیدگاه خبرگان می‌تواند یکی دیگر از محدودیت‌ها باشد؛ هرچند تلاش شد مشارکت‌کنندگان از حوزه‌های گوناگون انتخاب شوند، اما این پژوهش، بیشتر بازتاب‌دهنده دیدگاه نخبگان و متخصصان است و ممکن است همه ابعاد و برداشت‌های عمومی از پدیده فساد را دربر نگیرد.*

منابع

- بشیریه، حسین (۱۳۸۸). جامعه‌شناسی سیاسی ایران. تهران: نشر نی.
- بهشتی، سید صمد؛ و نوروزی، فاطمه (۱۴۰۱). مرور نظام‌مند مقالات مرتبط با فساد اداری بین سال‌های ۱۳۹۸-۱۳۸۰ در ایران. پژوهش‌های راهبردی مسائل اجتماعی ایران، دوره ۳۸، ۳۸-۵.
- حکمت‌نیا، محمود؛ و امیری، صالح (۱۴۰۳). اصول حاکم بر تشکیل نهاد ملی مبارزه با فساد در جمهوری اسلامی ایران با بهره‌گیری از تجارب فراملی. پژوهش‌های علمی-پژوهشی، ۵۴(۳)، ۱۹۵۸-۱۹۳۱.
- خبرگزاری جمهوری اسلامی (ایرنا) (۱۴۰۲، ۲۳ اردیبهشت). ۲۱۰ گلوگاه فساد شناسایی شد. در دسترس در: <https://www.irna.ir/news/85086867/>
- سردارنیا، خلیل‌الله؛ و بنه‌ای، مریم (۱۴۰۰). نگاه انتقادی و کاربردی به جامعه مدنی و مسئله شفافیت و فساد اقتصادی در ایران. پژوهش‌نامه علوم سیاسی، ۱۶(۴)، ۱۴۴-۱۱۵.
- <https://doi.org/10.22034/ipsa.2022.446>
- سریع‌القلم، محمود (۱۳۸۹). عقلانیت و توسعه‌یافتگی در ایران. تهران: فرزانه روز.
- زیباکلام، صادق (۱۳۹۶). ما چگونه ما شدیم. تهران: نشر روزنه.
- غنی‌نژاد، موسی (۱۳۹۵). اقتصاد و دولت در ایران. تهران: نشر دنیای اقتصاد.
- کلاته، فرزانه؛ و دین‌پرست، فائز (۱۴۰۲). تأملی بر نسبت میان نهادمندی اعمال قدرت سیاسی و فساد سیاسی (با تأکید بر دوره جمهوری اسلامی ایران). پژوهش‌نامه علوم سیاسی، ۱۸(۲)، ۱۹۸-۱۵۷.
- مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (ایسپا) (۱۴۰۳). هفت اولویت دولت چهاردهم از منظر افکار عمومی، در دسترس در: <https://www.ispa.ir/Default/Details/fa/3470>
- Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2012). *Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty*. Crown Publishers.
- Braun, V., & Clarke, V. (2006). Using Thematic Analysis in Psychology. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101.
- Helmke, G., & Levitsky, S. (2006). *Informal Institutions and Democracy: Lessons from Latin America*. Johns Hopkins University Press.
- Lede Neva, A. (2013). *Can Russia Modernise? Sistema, Power Networks and Informal Governance*. Cambridge University Press.
- Mahoney, J., & Thelen, K. (2010). *Explaining Institutional Change: Ambiguity, Agency, and Power*. Cambridge University Press.
- Mungiu-Pippidi, A. (2015). *The Quest for Good Governance: How Societies*

Develop Control of Corruption. Cambridge University Press.

North, D. C. (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*. Cambridge University Press.

Persson, A., Rothstein, B., & Theorell, J. (2013). Why Anticorruption Reforms Fail—Systemic Corruption as a Collective Action Problem. *Governance*, 26(3), 449–471.

Transparency International. (2024). *Corruption Perceptions Index 2024*. TI Secretariat.

Wiedemann, A. (2012). *The Power of Guanxi: An Anthropological Study of Corruption Practices in China*. LIT Verla